Mashhura Sheralieva

Inson tabiatining teran mushohadalari

Mutaxassislar Chexov hikoyalariga xos bơlgan bir xususiyat – ularda voqelikka yondashishda rivoyat va latifaga xos tafakkur tarzining sintezlashuvini ta'kidlaydilar. Xuddi shunga ơxshash hol Ahmad A'zamning 80-yillarda yozilgan “Asqartoğ tomonlarda” qissasida ham kuzatiladi. Nazarimizda, Ahmad A'zamning keyingi davr ijodida bu ikki hodisa sintezlashishdan kơra kơproq ayrim-ayrim asarlar butunligida alohida holda namoyon bơlmoqda. Xususan, yozuvchining yangi “Hali hayot bor...” nomli kitobiga kiritilgan qissa va hikoyalarida, asosan, latifaga xos tafakkur ustuvor (Ahmad A'zam. Hali hayot bor. – Toshkent, ”Ȯzbekiston”, 2011).

“Hali hayot bor...” qissasi syujetiga oddiygina voqea asos qilib olingan: nashriyotda ishlaydigan bir yigitni yuqori tashkilotdan yơqlab qolishadi... Aslida, bu voqea, yaxlit qaraganda, oddiygina bir latifadek, turmushda yuz berib turadigan va keyincha eslab kulib yuriladigan holatlardan biri, xolos. Lekin yozuvchi nigohi shu oddiy voqea zamirida san'atkor e'tiboriga molik, sizu biz uchun ahamiyatli mohiyatni ilğab oladi. Zero, oddiygina YȮQLOV butun bir nashriyotning bezovtaligiga sabab bơladiki, shu asnoda odamlar orasidagi har kunlik maromida ketayotgan munosabatlar ham bir qalqib, yana joyiga tushadi.

Qissa “bosh qahramon hayotidagi muhim bir bosqichni atroflicha tasvirlab beradigan asar” sifatida asosan A'lam bilan boğliq. Biroq qissa A'lam haqida ekanligi – bu bir illyuziya. Asar xuddi latifalardagi kabi ikki “qavatli” – yuzadagi aldamchi qatlamdan borib, oxir-oqibat ơquvchi ongida hangomaning asosiy qahramonlari Abduzafar aka, Turdiali, Umarov va Sojida bơlib chiqadi. Ularning barchasi A'lam bilan boğliq mojaro tufayli qissaga kirib keladi-da, har biri alohida hangomaning qahramoni sifatida qissa butunligidan joy oladi.

Yozuvchi tasvirlanayotgan voqelikka A'lam kabi ijtimoiy-ma'naviy pozisiyadan qaraydi. Bu – muallif estetik pozisiyasining bir qirrasi. Shu bilan birga qissa butunligini belgilayotgan kulgili-kinoyaviy nuqtai nazar asarda A'lam ishtirokini kamaytirib, kơproq boshqa qahramonlarni asar markaziga olib chiqadi. Roviy esa kulgili-kinoyaviy pozisiyani ifodalashdagi faol sub'ekt sifatida namoyon bơladi.

Nashriyot direktori Abduzafar akaga qơnğiroq qilib, Kamolov A'lam haliyam unda ishlayotganmi-yơqmi ekanini sơrashadi. Familiyasi kim-nimaligini direktor eslay olmaydigan A'lamni yuqoridan nima sabab bilan sơroqlab qolishgani ma'lum bơlgunicha ơtgan ikki-uch soatlik vaqt ichida har ehtimolga qarshi chora-tadbirlarni kơrib qơyish “jarayon”i boshlanib ketadi. Ȯsha kuni uyiga kơmir tushirib, ishga kechikkan A'lam kelgach ma'lum bơladiki, u hech qanaqa xato qilgani yơq, yuqoridagilar uni bor-yơği kichikroq bir mukofot, sovğa uchun yơqlatishibdi, xolos. Shundan sơng A'lamga aloqador “jarayon”ni tơxtatish uchun

jonbozlikni boshlar ekan, Turdiali, aslini olganda, tayin bir tamani ơylamaydi. Navbati bilan bosh muharrir ơrinbosari Umarovga, kasaba uyushmasi raisi Sojidaga, kadrlar bơlimi boshliği Surayyoga vaziyatni tushuntirib chiqadi. U bu harakatlarini A'lamga yaxshilik qilish maqsadida boshlab, oxir-oqibat ơzi bilib-bilmay Umarovni qarzdor qilib qơyish bilan yakunlaydi – uni xato qilishdan saqlab qoladi. Ǒz navbatida Umarov ham Turdiali uchun Moskvaga yơllanmani naqd qilib qơyadi. Umuman olganda, Turdiali hamma bilan juda samimiy muomalada bơla oladi. Hozirgina Sojidani kơkka kơtarib, Surayyo sizning oldingizda kim, deb turganida qanchalar samimiy bơlsa, Surayyoga Sojida opasining gaplarini etkazayotganida ham shu qadar samimiy bơla oladi. Yoki A'lamga qanchalar dơstona muomalada bơlsa, A'lam va u kabilarga hecham dơst emasligini Abduzafar akaga takror va takror ta'kidlaganida ham shu qadar samimiy edi. Xullas, Turdiali juda “samimiyat” bilan, “kơngildan chiqarib” ikkiyuzlamachilik qiladi, foydasi bor-yơqligidan qat'iy nazar, har bir odamni erinmay manipulyasiya qilishi mumkin. Darvoqe, hozirgi maqomida u shunday yơl tutyapti, keyinroq, masalan, Umarovning maqomiga kơtarilsa, uning ikkiyoqlama ơyinlardagi mahorati yanayam ortishini bemalol bashorat qilish mumkin. Turdiali odamlar orasidagi hayotni qiyinlashtiradigan munosabatlarni deyarli his qilmaydi, ularni gơyo hayotning ajralmas bir qismidek qabul qilib yashayveradi. A'lam tobora toqat qilishi qiyinlashayotgan bơyoq hidi ham Turdiali uchun ơzi yashayotgan hayotning muqarrar bir qismi kabi hech bir malol kelmaydi (“...sizga ơxshab qiynalmayman, yashab yuribman. Yo dod solganimni kơrdingizmi?”). Avvaliga roviy tomonidan shunchaki yơliga aytib ơtilgandek kơringan bơyoq hidi haqidagi gaplar voqealar davomida bora-bora odamlarning ishlashiga, yashashiga halal berayotgan sharoitning, munosabatlarning moddiylashgan bir kơrinishi kabi taassurot qoldiradi.

Hovlidagi bơyoq hidi kirmasligi uchun har bir tirqishni erinmay berkitib chiqqan Surayyo kim-qanaqa odamlar bilan, qanday munosabatlar ichida ishlayotgan, yashayotganiga qaramay, hayotga, odamlarga munosabatda samimiyatni saqlab qolishga intiladi. Hatto bơyoq hidini deyarli sezmaslikka ơrgangan Turdiali ham Surayyyoning xonasidagi havo qanaqadir tozaroq, bơyoq hididan holi ekanini sezadi. Ǧalati paradoks: Turdiali bơyoq hidini sezmaydi, lekin uning yơqligini darrov sezadi. Nazarimizda, bơyoq hidi yơqligini me'yordan tashqari holatdek qabul qilgani singari, unga ơzining ikkiyuzlamachiligi ham me'yor, A'lamning hamma narsaga tơğri kơz bilan qarashi esa me'yorga siğmaydigan holat bơlib tuyuladi.

A'lam aynan Sojidaning xonasida bơyoqning toqat qilib bơlmaydigan zahrini his qiladi. Ayni paytda Sojidaning fe'l-atvoridagi kishi toqat qilolmaydigan maydakashlik, oddiy haqiqatlarni anglamaslik kabilarni kuzatib, unga birinchi marta kơrib turgan narsasiga qaragandek hayron bơlib tikiladi. Uning hayronligida gap bor – u kimdir ơrganib qolgan, kimdir tabiiy deb qaragan, yana kimdir indamaygina toqat qilayotgan narsalarga boshqa kơz bilan, boshqa nigoh bilan

qaraydi. A'lamdagi ana shu “boshqacha” nigoh uni ơz hayotining hech bir keraksiz muomala-munosabatlar bilan zaharlanishiga yơl qơymaslikka undaydi.

A'lam bơyoq hidi anqigan havodan ơpkasi teshilib nafas olmaslik uchun, ehtimolki, kelajakdagi hayotini asabni egovlaydigan, asosiy ishidan, ijoddan chalğitadigan, hech zarurati yơq muomala-munosabatlarga qurbon qilmaslik uchun ishdan bơshash haqida ariza beradi. U bu ishi bilan hech kimga iddao yoki zarda qilayotgani yơq. Yozuvchi buni A'lam hayotidagi fojeiy holat yoki dramatik vaziyat sifatida talqin qilmaydi. Abduzafar aka bilan, umuman nashriyotdagilar bilan A'lam ơrtasida jiddiyroq tơqnashuv, tortishuv ham rơy bermaydi. Shuning uchun ham uning ishdan bơshashiga sabab topolmay bosh qotirishadi. Nima bơlganda ham, A'lam uchun oldinda hali hayot bor, u ơzligiga muvofiq yashash uchun sharoit, ijod qilish uchun imkon axtaradi. Nashriyot esa A'lam misolida yangi nafas bơlishi mumkin bơlgan odamdan, ehtimolki, kelajagidan – erkinroq, insoniyroq, tabiiyroq hayotidan ayriladi. Ishdan ketgan A'lamning emas, A'lamsiz qolayotgan nashriyotning yutqiziği kơproqdek. Har holda, yozuvchi qissa markaziga qơyilgan muammoni A'lamning dramasi sifatida emas, nashriyotdagilar haqidagi latifa sifatida taqdim qilgani asar oxiriga borib yanada ochiqroq ma'lum bơladi. Asar Abduzafar akaning ichida ơzicha A'lamga havas qilish sahnasi bilan yakunlanishi bejiz emas: “Maza-ya shularniki, xohlasa ishlaydi, xohlamasa – yơq. Bemalol bơshab ketaveradi. Yuqoridan ruxsat ham sơrab ơtirmaydi! Ushlab turadigan hech narsasi yơq”. Direktorligini dolonda ohista xushtak chalib yurib, xodimlarning kirgan-chiqqanini, ish bilan qay darajada bandligini tekshirib yurishdan iborat deb biladigan, ishlash (yashash) nimaligini aslida umuman bilmaydigan, boshqalarning ham ishlashiga (yashashiga) halaqit berayotganidan bexabar Abduzafar aka uchun A'lamdagi boshqacha fikrlashning ơziyoq yumshoqroq tegadigan, ơzidan mamnunlik uyqusidan uyğotib yuboradigan tarsakidek gap. Unda ğira-shira bơlsa-da, ơzidan kơngli tơlmaslik hissi paydo bơladi. Shu sabab har doimgi hamma narsadan mamnun odamning xushtagi bu safar uning ơziga shunchaki vishillash bơlib eshitiladi...

A.Kamyuning “Vabo” romanini tarjima qilish hamda “Ơzlik” turkum kơrsatuvlari yozuvchi uchun qay bir darajada ơtmishni rivoyatga xos tafakkur tarzi orqali idrok etish vositasi bơldi, deyish mumkin. “Ơzlik” – qatağonga uchragan kishilarning ơlmagan umidi, sinmagan sabri haqidagi jiddiy suhbatlardan iborat kơrsatuv. “Qatağon yili” hikoyasida esa, aksincha, ơtmish davr tuzumi latifanamo bir yơsinda tasvirlanadi. Hikoyadagi bekatda bơlib ơtgan mojaro bir qarashda ơta arzimasdek kơrinadi. Biroq tazyiqu bosimlar sharoitida yashayotgan kishilarning xatti-harakatlari, muomala-munosabatlari beixtiyor kulgi uyğotish bilan birga, vaziyatga qarab qanday rol ơynashidan qat'iy nazar, baribir, inson har qanday sharoitda ham insoniyligini u yoki bu shaklda namoyon qilishga (melisa yigit), inson sifatida, shaxs sifatidagi ơz chegaralarini ơzicha himoya qilishga (hikoyachi, Said bovo) urinishi haqidagi xulosaga olib keladi.

Ahmad A'zam ơz qahramonlarini odatdan tashqari vaziyatlarda sinashni yaxshi kơradi. Bu ham qahramonlarning afandinamo odatu tasavvurlari, xatti-harakatlarini

tasvirlash uchun qulay usul. Bu borada “Soyasini yoqotgan odam”, “Mastirjamiyat”, “Notoğri tush” va yuqorida tilga olingan “Qatağon yili” hikoyalari alohida orin tutadi.

Nihoyat, yozuvchi asarlaridagi roviy, hikoyachi-qahramon haqida. Odatda mahoratli yozuvchilarning asarlarida hikoya qilinayotgan voqeagina emas, “hikoya qilish hodisasi” (M.M.Baxtin) ham ahamiyatga ega bolади – muhim estetik funksiya bajaradi. Ahmad A'zam voqeani hikoya qilishning hadisini olgan, bu borada oziga xos uslubga ega yozuvchi. Adib asarlaridagi roviy kopincha sizu bizga oxshagan oddiy odam, barchamiz kabi u ham insoniy zaifliklardan, kamchiliklardan holi emas. U goyo kechagina uyda, kochada, ishxonada bolgan hangomani xuddi oshnasiga aytib berayotgandek hikoya qiladi, beixtiyor uning zavqi sizga ham yuqadi. Yozuvchi asarlarida latifa, hangomadagi kabi sahnaviylikning, korib-kuzatib idrok etishga asoslangan tasvir uslubining etakchiligi bois roviy kopincha tomoshabin – u qiziq, kulgili voqeani tomosha qiladi, u orqali biz ham tomosha qilamiz. Ba'zan roviy hikoyachi-qahramon sifatida boshqalarga qoshib oziniyam tomosha qiladi, u ham hangomaning ishtirokchilaridan biri bolib qoladi. Biroq ayni paytda roviy ana shu hangoma zamiridagi, bir qarashda ota jon, arzimas koringan hodisalar mohiyatidagi jiddiy tomonlarga diqqatni tortadi. Bir vaqtning ozida asardan ikki xil taassurot qoladi – bir tomondan miriqib kulasan-da, ikkinchi tomondan ilgari shunchaki e'tibor bermagan narsalaring haqida jiddiy oylab korish zaruratini his qila boshlaysan kishi.

On marta eshitgandan bir bora korgan afzal, deyishadi. Yozuvchi asarlari haqidagi gaplarni shu erda toxtatib, yaxshi kitobni didli kitobxonlarga ilingan holda, undagi latifalar zamirida botin inson tabiati haqidagi teran mushohadalarni baham korishga chaqirib qolamiz.

Mashhura Sheralieva,
Andijon davlat universiteti tadqiqotchisi
"Ozbekiston adabiyoti va san'ati" 2012 yil 24 avgust